

RAFAL ŁATKA¹

Biuro Badań Historycznych IPN
ORCID 0000-0003-2650-4031

PRYMAS STEFAN WYSZYŃSKI WOBEK RZECZYWISTOŚCI SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ PRL W 1968 ROKU

**Primate Stefan Wyszyński and the socio-political reality of the Polish People's
Republic in 1968**

Abstract

The text comprehensively introduces the approach of Cardinal Stefan Wyszyński to the social and political reality of the Polish People's Republic in 1968. Three planes of Primate's activity were discussed: social teaching, his attitude towards political events and the most important problems of the state-Church relations. The analysis was based on primary sources in the form of the hierarch's statements: in public, during Episcopal sessions and on the pages of his diary *Pro memoria*.

Keywords: Primate Wyszyński, 1968, the youth, communist authorities, society

Abstrakt

Tekst w całościowy sposób przybliża podejście kard. Stefana Wyszyńskiego do rzeczywistości społeczno-politycznej PRL w 1968 r. Omówiono trzy płaszczyzny aktywności prymasa: nauczanie społeczne, stosunek do wydarzeń politycznych oraz do najważniejszych problemów z zakresu relacji państwo–Kościół. Analizę oparto na źródłach pierwotnych w postaci wypowiedzi hierarchy: publicznych, w czasie obrad Episkopatu i na kartach dziennika *Pro memoria*.

Słowa kluczowe: prymas Wyszyński, 1968 r., młodzież, władze PRL, społeczeństwo

¹ Rafał Łatka (1985), historyk i politolog, dr hab. nauk humanistycznych, dr nauk społecznych, pracownik naukowy Biura Badań Historycznych IPN, koordynator Centralnego Projektu Badawczego IPN: „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944-1989”. Redaktor serii wydawniczych: „Kościół katolicki w dokumentach” i „Biskupi w realiach komunistycznego państwa”. Autor, współautor, bądź redaktor 35 książek. E-mail: Rafal.Latka@ipn.gov.pl.

Wprowadzenie

Truizmem dzisiaj jest stwierdzenie, że kard. Stefan Wyszyński odgrywał w realiach PRL znaczącą rolę. Taki pogląd nie jest w zasadzie przez nikogo poważnego kwestionowany, niemniej jednak wielu z tych, którzy go wyrażają, nie zna dokładnie rzeczywistego podejścia prymasa do wielu kluczowych problemów rzeczywistości społeczno-politycznej Polski pod rządami komunistów². Z tego względu postanowiłem przybliżyć podejście tego hierarchy do sytuacji i wydarzeń, jakie miały miejsce w 1968 r., nieprzypadkowo uznawanym przez niemal wszystkich historyków PRL za kluczowy dla dziejów tego okresu³.

Wbrew twierdzeniom władz Polski „ludowej” (czy nawet niektórych historyków) w centrum zainteresowania prymasa nie znajdowały się kwestie polityczne, walka o władzę, lecz misja duszpasterska Kościoła, której celem było (i oczywiście ciągle pozostaje) zbawienie każdego człowieka. Istotnym jej aspektem było nauczanie społeczne kierowane przez kard. Wyszyńskiego do wiernych, wskazujące na najważniejsze elementy praktycznej realizacji przekazu duszpasterskiego w codziennym życiu⁴. Z tego względu tej kwestii poświęcona zostanie pierwsza część artykułu, w której omówię na jakich kwestiach koncentrował się w swoim przekazie duszpasterskim prymas w 1968 r. Druga część tekstu odnosić się będzie do stosunku hierarchy do wydarzeń społeczno-politycznych, jakie miały miejsce w PRL we wskazanym w tytule artykułu okresie; zaś w trzeciej przybliżę stanowisko kardynała wobec kluczowych problemów z zakresu relacji państwo–Kościół (prezentowanych zarówno publicznie, jak i w zapiskach *Pro memoria*). W podsumowaniu przedstawię wnioski, jakie wypływają z analizy tych trzech płaszczyzn aktywności S. Wyszyńskiego. Poza obszarem swojej analizy pozostawiam kwestie związane z relacjami: Stolica Apostolska – Episkopat Polski, gdyż to temat na osobne studium i nie wiąże się wprost z sytuacją w Polsce. Nie omawiam także roli kard. Wyszyńskiego przy obchodach tysiąclecia biskupstwa w Poznaniu, traktując ten wątek jako przede wszystkim religijny.

Artykuł został oparty na trzech głównych źródłach: codziennych zapiskach prymasa: *Pro memoria*; wypowiedziach formułowanych w czasie posiedzeń plenarnych i Komisji Głównej Episkopatu Polski oraz wystąpieniach publicznych kardynała⁵. Charakter uzupełniający będzie miała literatura przedmiotu, ze szczególnym uwzględnieniem publikacji Jerzego Eislera i Ewy Czackowskiej częściowo poruszających omawiany w tym miejscu temat⁶.

² Przykładem tego nieporozumienia może być książka Lecha Mażewskiego, której Autor twierdzi, że prymas był patriotą PRL-u. Zob. idem, *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński wobec Polski po 1944/1945 r. Elementy analizy ustrojowej i geopolitycznej*, Warszawa 2020

³ Na temat wydarzeń, które miały wówczas miejsce, powstała już bardzo pokaźna literatura przedmiotu, lecz ciągle najlepszą monografią pozostaje praca Jerzego Eislera, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.

⁴ Zob. szerzej S. Wyszyński, *Nauczanie społeczne 1946-1981*, Warszawa 1990; R. Łatka, *Działalność i nauczanie społeczne prymasa Stefana Wyszyńskiego (1948-1981)*, „Myśl Polityczna”, 2020, nr 4, s. 33-56.

⁵ Szczególnie przydatny w tym zakresie jest kolejny tom *Dzieł zebranych* wydawanych przez Instytut Prymasowski (S. Wyszyński, *Dzieła zebrane*, t. 21: *styczeń-czerwiec 1968*, red. I. Czarcińska, B. Mackiewicz, A. Rastawicka, Warszawa 2021).

⁶ J. Eisler, „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008; E. Czackowska, *Marzec '68 w dokumentach Konferencji Episkopatu Polski*, w: *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czackowska, Warszawa 2018, s. 143-155.

Główne kierunki nauczania społecznego

Jednym z najważniejszych aspektów nauczania społecznego kard. Wyszyńskiego przez cały okres PRL była walka z patologiami społecznymi oraz chęć podniesienia Polaków „wzwyż” – co szczególnie silnie przejawiało się w jego przepowiadaniu podczas realizacji programu „Wielkiej Nowenny”⁷. Ten akcent wybrzmiał również w zdecydowanie w 1968 r. Znalazł swój wyraz przede wszystkim w liście wielkopostnym skierowanym do wiernych archidiecezji gnieźnieńskiej i warszawskiej 2 lutego 1968 r.⁸ Prymas poświęcił wiele uwagi na jego przygotowanie i zgodnie z jego koncepcją pisał w nim o: „zagrożeniu Narodu przez wielkie klęski propagandy ateizacji przymusowej, nienawiści społecznej, demoralizacji i nietrzeźwości”⁹. Kardynał Wyszyński ostrzegał przed rozbiciem jedności moralnej i religijnej społeczeństwa, przed nihilizmem, który „rodzi pustkę ideologiczną i negację wszelkich wartości duchowych”. Zaznaczał także, iż szczególnie zagrożona jest w tym zakresie młodzież poddawana stale laicyzacji i ateizacji, co skutkuje indyferentyzmem, który „zawsze prowadzi do apatii i bezwoli. Młodzież ta musi przezwyciężyć pokusy środowiska, niekiedy rozpięzzonego albo rozwiązłego, musi także być odporna wobec nacisku bezideowych ekranów filmowych i telewizyjnych, z których często sęczy się niewiara, apoteoza przestępstwa [...] wywierające niesłychanie ujemny wpływ na dzieci i młodzież, co stwierdzają coraz częściej w szkołach nauczyciele i wychowawcy”¹⁰. Silny akcent prymas położył także na zwalczanie alkoholizmu i nikotynizmu. Apelowal o przezwyciężanie nienawiści społecznej. Zwracał się do twórców kultury narodowej, aby nie rozsadzali niemoralności społecznej. Wzywał władze do ograniczenia sprzedaży napojów alkoholowych. W konkluzji swojego wystąpienia prosił wszystkich wiernych o: całoroczną modlitwę, troskę o ludzi samotnych (i pocieszenie dla nich), walkę z wszelkimi nałogami oraz „abyście wszyscy przystąpili do walki o pełną wolność duchową naszej umiłowanej Ojczyzny”¹¹. Analogiczne wskazania znalazły się także w homiliach publicznych prymasa, m.in.: z 7 lutego, gdy akcentował, iż trzeźwość jest polską racją stanu¹²; z 4 marca w kościele św. Anny, gdzie podkreślał, że każde społeczne zaangażowanie powinno wynikać przede wszystkim z troski o dobro wspólne¹³; czy 14 marca, gdy zwracał warszawskim dziekanom uwagę na najważniejsze plagi społeczne¹⁴.

Ataki na prymasa i Kościół w Polsce podczas Milenium, wprowadzanie do mediów języka wrogości, podejrzewanie każdego o działalność „wywrotową”, stały się przyczyną ogłoszenia przez prymasa w 1967 r. Społecznej Krucjaty Miłości. Wzywał w niej wiernych

⁷ Zob. szerzej, B. Noszczak, *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956-1966/1967)*, Warszawa 2020, s. 59 i n.

⁸ S. Wyszyński, *List wielkopostny Prymasa Polski do duchowieństwa i wiernych o zagrożeniu moralności Narodu*, 2 II 1968, Gnieźno–Warszawa, w: idem, *Dziela zebrane...*, s. 69-81.

⁹ Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie (dalej: AAG), S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapisy z 18, 20 i 22 I 1968.

¹⁰ S. Wyszyński, *List wielkopostny...*, s. 71-74. Zob. także idem, *Wyzwolenie z niewoli nienawiści przez niewolę miłości*, 5 V 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 295.

¹¹ Idem, *List wielkopostny...*, s. 77, 80.

¹² Idem, *Trzeźwość – polską racją stanu*, 7 II 1968, w: *Dziela zebrane...*, s. 84-87.

¹³ Idem, *Konferencja na temat konstytucji pastoralnej O obecności Kościoła w świecie współczesnym*, 4 III 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 138. Na temat podejścia kard. Wyszyńskiego do idei dobra wspólnego zob. szerzej R. Łatka, *The idea of the common good and the reason of state in the teaching of primate Wyszyński*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 2018, nr 2, s. 65-82.

¹⁴ S. Wyszyński, *Z przemówienia do księży dziekanów*, 14 III 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 161.

do przełamania nienawiści, niesienia pomocy innym¹⁵. Kardynał kontynuował ten program również w 1968 r. W wielu wystąpieniach publicznych wprost odnosił się do sformułowanych rok wcześniej założeń Społecznej Krucjaty Miłości. Podczas wystąpienia w warszawskim kościele Sióstr Wizytek z 29 stycznia 1968 r. wskazywał jasno: „Nigdy bodaj więcej – jak w wieku XX – nie istniało tyle najrozmaitszych norm prawnych, przepisów i ustaw, rozporządzeń i zarządzeń. Świat ugina się po prostu pod ich ciężarem. A jednak, największą niedolą współczesnego świata jest nienawiść: teoretyczna, doktrynalna, społeczna, klasowa czy indywidualna, osobista, własna, która czepia się ludzkich serc, chociaż są one owocem miłości Stworzyciela”¹⁶. Podobne kwestie kard. Wyszyński poruszył w homilii wygłoszonej w kościele św. Franciszka z Asyżu 31 marca. Podkreślał, że Bóg jest miłością, a wielkim naruszeniem Bożej miłości jest „nienawiść społeczna, niekiedy zaprogramowana, nienawiść, której poddajemy się, doznając krzywdy lub pod wpływem złych przykładów”¹⁷. 1 kwietnia podczas wieczoru dla uczczenia pamięci Romualda Traugutta podkreślał z kolei potrzebę unikania podziałów społecznych oraz „parcelacji” ludzi na klasy i warstwy, gdyż wynaturzają one nie tylko rozwój jednostki, ale również rodziny, narodu czy państwa¹⁸. Jako uzupełnienie tej wypowiedzi można traktować słowa: „Kościół, mówiąc o ewolucji ku jedności, ku zdrowemu uspołecznieniu, pragnie je osiągnąć przez zdobywanie wiary, zaufania i miłości, a nie środkami czysto zewnętrznymi, administracyjnymi”¹⁹ – wypowiedziane przez kardynała 13 maja 1968 r.

Prymas ogromną wagę w 1968 r. przywiązywał do nauczania skierowanego do szeroko rozumianej młodzieży – i to jeszcze zanim wybuchły protesty studenckie w marcu. Prymas wygłosił w okresie od stycznia do początku marca kilka wystąpień²⁰. Po protestach studenckich aktywność kard. Wyszyńskiego w tym aspekcie jeszcze wzrosła²¹. Zdawał on sobie sprawę, że od właściwego ukształtowania postaw młodzieży zależy los Polski zaś: „Każdy, kto się odgradza od młodzieży – kimkolwiek byłby – jest samobójcą!! Nie można bowiem mówić o przyszłości Kościoła, państwa czy Narodu bez młodzieży. I dlatego nie można się od niej odgradzać. Nie można [stosować] tylko represji, trzeba okazać serce, miłość, zaufanie, szacunek, zrozumienie. Trzeba z nią rozmawiać!”²². W homilii z 10 stycznia wzywał młodzież do większego zaangażowania w życie Kościoła, tak by Chrystus towarzyszył im nie tylko w świątyni, ale również w życiu codziennym. Podkreślał także, odnosząc się do Soboru Watykańskiego II, że Kościół powinien być głosem całego świata, a jego obecność w sferze

¹⁵ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2020, s. 77.

¹⁶ S. Wyszyński, *Stać się „wszystkimi dla wszystkich”*, 29 I 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 51.

¹⁷ Idem, *Patrzcie jak oni się mihują*, 31 III 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 202. Podobnych słów Prymas użył podczas wystąpienia skierowanego do młodzieży zgromadzonej w kościele św. Anny w Warszawie. Zob. M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia*, t. 3: 1965-1972, Warszawa 2001, s. 383-386.

¹⁸ S. Wyszyński, *Służba Ojczyźnie – po Bożemu*, 1 IV 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 207.

¹⁹ Idem, *Konferencja V na temat konstytucji pastoralnej O obecności Kościoła w świecie współczesnym*, 13 V 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 322.

²⁰ Idem, *Czego od Ciebie młodzieży oczekujemy?*, 10 I 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 14-21; idem, *Na nowe drogi – w ramionach Kościoła*, 11 I 1968, Warszawa, w: ibidem, s. 21-27; idem, *Tęsknoty współczesnego pokolenia*, 13 II 1968, Warszawa, w: ibidem, s. 104-109; idem, *Duchowość ekumeniczna*, 13 II 1968, Łaski, w: ibidem, s. 109-115.

²¹ B. Mackiewicz, *Postłowie*, w: *Dziela zebrane...*, s. 507.

²² S. Wyszyński, *Wyprawa do młodzieży z sercem*, 30 III 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 192.

społecznej jest niewystarczająca. Zaznaczał także, że Kościół wiąże z młodzieżą wielkie nadzieje, szczególnie w zakresie odpowiedzialności za kondycję chrześcijańskiego narodu. Podkreślał również, iż tę grupę społeczną stać na „wielkie wysiłki i wielkie zadania”²³.

W liście pasterskim na Wielki Post znalazł się większy fragment dot. młodzieży. Prymas wskazywał, że młode pokolenie ma prawo do własnej drogi, nawet jeśli jest ono krytycznie oceniane przez ich rodziców. Młodzież „nie zawsze chce naśladować stare pokolenie, od którego nie otrzymała najlepszego przykładu i pomocy niezbędnej do zgodnego z zasadami wiary i moralności rozwoju osobistego”²⁴. Jednocześnie kard. Wyszyński wzywał do pokoleniowej solidarności i wzajemnej troski o : „I Wy, Najmilsi, mając duchowe zasoby i wartości moralne, chciejcie służyć waszym młodszym kolegom życzliwymi radami: bądźcie dla nich światłem i dobrą, rzetelną, przyjazną dłońią, która sprowadzi ich z błędnej drogi. W ten sposób dobra, które są waszą własnością, związane z waszą odpowiedzialnością, a które nie tylko Wam mają służyć, zawsze znajdą przeznaczenie społeczne”²⁵. Kluczowe było dla niego także, by młode pokolenie stale dbało o własny rozwój przez zdobywanie cnót osobistych i społecznych – co silnie podkreślał w kazaniu skierowanym do studentów wygłoszonym 3 kwietnia 1968 r.²⁶

Kardynał Wyszyński pozytywnie oceniał postawę młodzieży w czasie wydarzeń Marca '68. W czasie wystąpienia skierowanego do nauczycieli i wychowawców z 30 marca podkreślał: „Ujawniło się w tych czasach oblicze młodzieży polskiej. Podziwialiśmy jej dojrzałość i świadomość swych praw, umiar, realizm, podziwialiśmy świadomość sytuacji, w jakiej żyjemy, wymagający ogromnej roztropności, pokoju, opanowania wszelkich porywów, namiętności i pasji. W tych bolesnych dniach dojrzałość i realizm naszej młodzieży przejawiały się w tym, że upominając się o swoje prawa, nie podniosła głosu ani przeciwko władzom państwowym, ani przeciwko kierunkom politycznym. [...] Można być dumnym z dojrzałości i realizmu naszej młodzieży. Świadoma trudnych warunków, w jakich żyje nasza Ojczyzna, umie czekać z ufnością na prawdę i sprawiedliwość”²⁷. Prymas w swojej zapisce z tego dnia podkreślał znaczenie tego wystąpienia także dla przełamywania obaw przed władzą oraz wskazywał, iż „mówienie prawdy jest obowiązkiem obywatelskim”, nawet w sytuacji nacisku ze strony komunistów²⁸. Prymas potrafił także krytycznie omawiać zachowanie młodzieży w państwach Europy Zachodniej (jako przeciwieństwo polskich studentów), wskazując na jej „niesprecyzowane tęsknoty” oraz „zakłócony obraz świata”, podkreślając również, że ład, a jednocześnie możliwość pełnego rozwoju, gwarantuje wiara w Chrystusa i życie w Kościele²⁹.

Prymas dbał o kierowanie swojego nauczania nie tylko do poszczególnych grup społecznych, ale także zawodowych. Przykładem może wystąpienie podczas rekolekcji dla prawników z 6 kwietnia 1968, gdy podkreślał specjalne powołanie pracowników wymiaru

²³ Idem, *Czego od Ciebie młodzieży oczekujemy...*, s. 16, 19-20. Analogiczne wskazania znalazły się w przemówieniu do młodzieży maturalnej z 18 kwietnia 1968 r.: idem, *Egzamin dojrzałości współczesnej młodzieży polskiej*, 18 IV 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 244.

²⁴ Idem, *List wielkopostny...*, s. 74.

²⁵ Idem, *Tęsknoty współczesnego pokolenia...*, s. 108-109.

²⁶ Idem, „*Idzie nowych ludzi plemię...*”, 3 IV 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 217.

²⁷ Idem, *Wyprawa do młodzieży...*, s. 191.

²⁸ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 30 III 1968.

²⁹ S. Wyszyński, *Tęsknoty współczesnego pokolenia...*, s. 104-106.

sprawiedliwości, które „wiąże się ściśle z osobistą prawością, która jest warunkiem prawości społecznej i jej wymiaru. Bez prawości osobistej próżna jest mowa o prawości paragrafowej. Z drugiej strony nieustanne spotkanie się z wymiarem i orzekaniem praw ludzkich, przypominam Wam, że człowiek sam przede wszystkim musi być prawy”³⁰.

Wobec spraw społeczno-politycznych

Kryzys władzy z ‘68 miał zupełnie inny charakter niż kryzys systemowy z 1956 r., również rola Kościoła okazała się zupełnie inna, zdecydowanie bardziej wstrzeźmiwliwa³¹. Prymas o studenckich protestach dowiedział się, jak wynika z zapisów jego dziennika, już 8 marca wieczorem³². Trzy dni później kardynał miał zaplanowane wystąpienie dla studentów i duszpasterstwa akademickiego w kościele św. Anny na Krakowskim Przedmieściu. Podjął decyzję, że wobec dalszego rozwoju protestów nie będzie mógł przybyć. W interesujący sposób tryb myślenia hierarchy oddaje notatka z dziennika z 11 marca, w której pisał o swoich dylematach: „Ponieważ przed św. Anną rozgrywa się bitka na kije, MO operuje granatami łzawiącymi i armatką wodną. Młodzież zniszczyła auto milicyjne. Teren jest zagazowany. – Połączyłem się telefonicznie z Rektorem kościoła św. Anny. Ludzi jest pół kościoła; odprawia się Msza św. Budynek jest pełen gazu. Co raz wpada grupa młodzieży, a za nią MO, rzuca petardy. Liczne kordony na ul. Miodowej uniemożliwiają przejazd. – Zastanawiam się, co robić. Gdybym chciał dostać się do św. Anny na projektowaną konferencję, mógłbym tylko pieszo. W aucie nie rozeznano by, kto jedzie. Możliwe, że MO udzieliłaby mi ochrony, by dostać się do św. Anny. Ale w takiej sytuacji korzystać z osłony MO, to znaczy «stracić twarz» wobec młodzieży. Na to jest za wcześnie, wobec nieznanego tła rozróbki. Ponieważ Ks Rektor Uszyński nie widzi możliwości dotarcia do kościoła, proszę, by ogłosił zebraniem, co następuje: «Prymas przesyła wszystkim obecnym w świątyni pozdrowienie pasterskie. Prosi o zachowanie spokoju i ducha modlitwy. Ponieważ ul. Miodowa jest przegrodzona kordonami MO, przybyć nie może. Bardzo przeprasza, błogosławi»³³. Prymas generalnie uważał postulaty studentów za słuszne i podkreślał ich prawo do protestu wobec niesprawiedliwości władzy. W czasie rozmowy ze Stanisławem Stommą w Laskach 18 marca wskazywał na zdecydowanie: „Ważną rzeczą dla Władców jest Prawda i Odwaga obywateli. Gdy tych cnót zabraknie, Rząd pozostaje w otoce błędu. Obywatele muszą odważnie mówić prawdę i to zarówno dla własnego, jak i władzy publicznej dobra”³⁴.

Strategia Episkopatu w stosunku do komunistów opierała się z kolei na przekonaniu kard. Wyszyńskiego, iż jest to rozgrywka partyjna o władze w PZPR, w którą nie należy się

³⁰ Idem, *Prawnicy – Sędziowie – Bogowie*, 6 IV 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 221.

³¹ R. Łatka, *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956-1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 47-49.

³² AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 8 III 1968. Choć trzeba w tym miejscu dodać, iż kard. Wyszyński już 29 lutego krytycznie oceniał (w czasie rozmowy z Jerzym Zawieyskim) decyzję władz o zdjęciu z desek teatralnych „Dziadów” Adama Mickiewicza, wymownie to zresztą komentując na kartach swojego dziennika: „Cały Rząd «zszedł na Dziady», zrobił sobie niepotrzebnie zatarg z światem literackim, który właśnie dziś ma zebranie w ZLP”, ibidem, zapis z 29 II 1968.

³³ Ibidem, zapis z 12 III 1968.

³⁴ Ibidem, zapis z 18 III 1968. Por. z notatką prymasa z 18 IV 1968, AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 18 IV 1968.

angażować, oraz iż kluczowe jest, by zachować szczególną ostrożność w działaniu. Prymas mówił o tym jasno w przemówieniu skierowanym do dziekanów archidiecezji warszawskiej 14 marca: „Wobec tego, co się dzieje musimy być niesłuchanie oględni. Napięta sytuacja stolicy wymaga od nas specjalnej dojrzałości społecznej”³⁵. Episkopat w obliczu wydarzeń podjął decyzję, że należy działać dwukierunkowo. Po pierwsze przyjęto, iż biskupi jako cała Konferencja Plenarna ogłoszą list w sprawie wydarzeń na uczelniach (decyzję podjęto podczas obrad tego gremium w dniach 21-22 marca)³⁶. Dokument zatytułowano *Słowo Episkopatu Polski o bolesnych wydarzeniach*, a następnie miano ogłosić 24 marca we wszystkich kościołach. Aparat bezpieczeństwa, jak się wydaje, dość skutecznie ograniczył liczbę odbiorców dokumentu. SB szacowała, że odczytano go tylko w większych miastach i ośrodkach akademickich³⁷. Znalazły się w nim słowa będące dość jasnym wsparciem dla studentów, gdyż biskupi wskazywali: „staramy się zrozumieć i odczuć źródła tego niepokoju, jaki was nurtuje i jaki zdaje się nurtować dziś młodzież całego świata”. W podsumowaniu biskupi zwracali się do władz, kierując pod ich adresem intencję modlitewną, by „dobrze spełnili swą służbę dla społeczeństwa”³⁸. Po drugie Episkopat skierował ostry w swojej wymowie list do premiera Józefa Cyrankiewicza, który osobiście przygotował kard. Wyszyński. W dokumencie datowanym na 21 marca pisano: „Pałka gumowa nigdy nie jest argumentem dla wolnego społeczeństwa, budzi najgorsze skojarzenia i mobilizuje opinię przeciwko ustalonemu porządkowi. Władza państwowa nie może zastąpić rozsądku i sprawiedliwości społecznej pałką gumową”³⁹. Mimo sugestii płynących ze strony Jerzego Zawieskiego prymas nie wyraził zainteresowania spotkaniem z W. Gomułką, które miałyby w przekonaniu lidera Znak-u przynieść złagodzenie społecznego napięcia. Kardynał był przekonany, że na tego typu gesty jest za wcześnie, najpierw władze powinny „pogodzić się” ze środowiskami studenckimi⁴⁰.

W czasie przemówienia do Komisji Głównej Episkopatu z 19 kwietnia kard. Wyszyński podkreślał, jak Kościół powinien reagować w sytuacji tego rodzaju kryzysu, którego nie wszystkie okoliczności były wówczas znane: „Musimy mieć dużo spokoju, by utrzymać się w równowadze. Nie możemy działać pod wpływem gorączkowych sugestii, nie możemy opowiadać się za tą czy inną frakcją. Spieszyć się z jakimś znakiem zaufania wobec X+Y nieznanym byłoby rzeczą ryzykowną. Episkopat musi być wolny w podejmowaniu decyzji od subiektywizmu i namiętności doradców”⁴¹. Tak nakreślonej strategii biskupi trzymali się przez cały okres Marca '68.

³⁵ S. Wyszyński, *Z przemówienia na konferencji księży dziekanów*, 14 III 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 161-163; AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 14 III 1968.

³⁶ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Sekretariat Prymasa Polski (dalej: AAW, SPP) 04/236, Protokół 107 KPE z 21-22 III 1968, k. 60-61.

³⁷ J. Eisler, *Hierarchowie Kościoła katolickiego wobec kryzysów politycznych 1956, 1968, 1970*, w: *Spoleczeństwo, państwo, Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 37-38.

³⁸ *Słowo Episkopatu Polski o bolesnych wydarzeniach*, 21 III 1968, Warszawa, w: *Listy Pastorskie Episkopatu Polski 1945-2000*, t. 1, Marki 2003, s. 613-614.

³⁹ P. Nitecki, P. Raina, *Kościół i Marzec 68'*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1988, nr 7, s. 95-96.

⁴⁰ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 2 IV 1968.

⁴¹ AAW, SPP 04/23 Komisja Główna Episkopatu Polski 1968 r., k. 40, Protokół Komisji Głównej Episkopatu Polski z 19 IV 1968.

Kardynał Wyszyński zwracał równocześnie uwagę i ubolewał, że antysemicka akcja propagandowa rozpęta przez władze przyczyni się do pogorszenia wizerunku PRL i Polaków na Zachodzie⁴². W jednej z notatek sporządzonych przez MSW stwierdzono wyraźnie, że prymas uważał: „obecnie antysemityzm to partia”⁴³. Prymas wsparł stanowisko grupy poselskiej Znak i jego reakcji na wydarzenia rozgrywające się w 1968 roku. Wymownym tego wyrazem był list do J. Zawieyskiego, w którym podkreślał: „Twoje wystąpienie w Sejmie było czynem niemal Reytanowskim na tle obłądnego tańca «martwych dusz». Śmiech pierwszego sekretarza w momencie Twojej Obrony Praw Człowieka był wyrazem tragizmu człowieczeństwa w Polsce... Mówiłeś nie tylko Ty sam – mówił naród, który chce być wolny”⁴⁴. W czasie obrad Komisji Głównej Episkopatu z 19 kwietnia najważniejsi polscy biskupi debatowali, czy należy przyjąć dokument w obronie dobrego imienia Polaków, wobec pojawiających się na Zachodzie oskarżeń, że cały naród prezentuje postawę antysemicką. Biskupi nie mieli wątpliwości, że takie podejście jest obraźliwe dla polskiego społeczeństwa i nieprawdziwe. Arcybiskup Antoni Baraniak podkreślał: „pewne koła chcą przyczepić Narodowi antysemityzm, dlatego episkopat powinien się wypowiedzieć. Polska nigdy nie była antysemicka”⁴⁵. Dokument zatytułowany *Słowo Episkopatu Polski o wydarzeniach marcowych* został przygotowany przez kard. Karola Wojtyłę i abp. Bolesława Kominka. 2 maja 1968 r., dwa dni później ogół biskupów zaakceptował jego treść⁴⁶. W *Słowie* podkreślano, że wszyscy członkowie społeczeństwa, bez względu na poglądy, powinni zostać dopuszczeni do udziału we współkształtowaniu oblicza państwa, a także iż nikt ze względu na swoje przekonania nie może być zniesławiany jako wróg. Osobny fragment dotyczył także zarzucania Polakom antysemityzmu: „Usiłuje się mianowicie eksterminację Żydów, dokonaną w hitlerowskich obozach zagłady, przypisywać Polakom. Jest to straszliwa krzywda moralna, jeśli się zważy, że w obozach tych poniosły śmierć miliony Polaków. Przez pamięć o naszych rodakach, a także w oparciu o wszystkie dowody miłości bliźniego, jakie w okresie okupacji Polacy wyświadczyli prześladowanym Żydom, domagamy się zaprzestania tej kłamliwej i krzywdzącej propagandy oraz jej prowokowania”⁴⁷. List Episkopatu ostatecznie nie został ogłoszony. Wynikało to z przekonania kard. Wyszyńskiego, że może odnieść on odwrotny od oczekiwań efekt, gdyż jeśli Episkopat określi „autorytarnie [...] zjawisko, powstanie większy krzyk w świecie i z powoływaniem się na Episkopat Polski”⁴⁸.

Prymas syntetycznie podsumował przebieg wydarzeń z 1968 r. w swoim wystąpieniu podczas obrad Komisji Głównej Episkopatu z 14 grudnia. W słowach skierowanych do najważniejszych polskich biskupów podkreślał: „Prasa już nie oskarża Polski. Prasa zachodnia jeszcze nie rozumie, że u nas nie ma antysemityzmu jako społecznego prądu, ale że obserwowane zjawisko należy zaliczyć do zwykłych rozgrywek partyjnych. Podobnie buntu naszej młodzieży nie można utożsamiać z rewolucją paryską młodzieży. Tamta miała

⁴² E. Czaczkowska, *Marzec '68...*, s. 150-151.

⁴³ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2003, s. 274.

⁴⁴ *List Prymasa Polski do Jerzego Zawieyskiego po jego odważnym wystąpieniu w Sejmie*, Wielkanoc 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 237-238.

⁴⁵ AAW, SPP 04/23, KG EP 1968, k. 41 Protokół KG EP z 19 IV 1968, Warszawa.

⁴⁶ E. Czaczkowska, *Marzec '68...*, s. 150.

⁴⁷ *Słowo Episkopatu Polski o wydarzeniach marcowych*, 3 V 1968, Jasna Góra, w: *Listy Pastorskie...*, s. 621-623.

⁴⁸ AAW, SPP 04/23, k. 54, Protokół KG EP z 27 VI 1968, Warszawa.

charakter anarchistyczny, a nasza społeczno-kulturalny⁴⁹. Władze PRL mimo wszystko pozytywnie oceniały wyważoną postawę Kościoła i być może z tego względu po 1968 r. nieco zelżała antykościelna aktywność aparatu bezpieczeństwa i Urzędu ds. Wyznań. Wynikało to również z faktu, że pozycja W. Gomułki znacząco osłabła i nie mógł on sobie pozwolić na aktywne działania na kolejnym „froncie”, a koncentrował się raczej na walce o utrzymanie władzy w PZPR⁵⁰.

W nocy z 20 na 21 sierpnia wojska Układu Warszawskiego, w tym również tzw. Ludowe Wojsko Polskie wkroczyły do Czechosłowacji, by spacyfikować buntujące się przeciwko sowieckiej hegemoni społeczeństwo w tym kraju, gdyż wymknęło się ono spod kontroli bloku wschodniego⁵¹. W swoim dzienniku kard. Wyszyński, odnosząc się do tego wydarzenia, podkreślił: „Rano dotknęła nas bolesna wieść, że «wojska radzieckie i polskie wkroczyły do Czech dla zabezpieczenia bloku socjalistycznego na zaproszenie komunistów czeskich». Jest to wiadomość piorunująca. Jej konsekwencje – trudne do przewidzenia⁵². Dwa dni później słusznie zaznaczył, że użycie polskiej armii do interwencji było potrzebne Moskwie do celów propagandowych⁵³. Aparat represji w swoich raportach podkreślał, że „Użycie wojsk polskich Wyszyński ocenia jako fakt szczególnie przykry, bowiem zagranica odczyta z tego, że jesteśmy na tej samej linii [co ZSRR] – a to jest przecież wbrew tradycjom polskim⁵⁴”.

Prymas ze względów politycznych nie mógł wprost ogłosić swojego krytycznego stanowiska wobec działań Sowietów i wojsk Układu Warszawskiego. Po pierwsze nie przyniosłoby to żadnego efektu i zmiany rzeczywistości społeczno-politycznej, a po drugie mogło skutkować wzmożeniem antykościelnych represji (ze względu na odniesienia do działań Związku Sowieckiego). Do sytuacji odniósł się podczas wystąpienia na Jasnej Górze 26 sierpnia 1968 r., w czasie święta Matki Boskiej Częstochowskiej. W homilii nawiązał również wprost do podjętego rok wcześniej programu duszpasterskiego: „Polscy Biskupi wzywają Was w «Społecznej Krucjacie Miłości» do przewyciężenia nienawiści, nie tylko w naszej Ojczyźnie, ale również w stosunku do wszystkich sąsiadów, aby Polska zawsze niosła miłość i wolność, której i dla siebie pragniemy. Matko nasza! Gdy dzisiaj przemawiasz do nas z Jasnej Góry, pokornie Cię prosimy – nigdy nie dozwól, aby Naród nasz sprzeniewierzył się kiedykolwiek swojej szlachetnej misji niesienia miłości i pokoju własnej Ojczyźnie i całemu światu⁵⁵”. Tylko na tyle mógł sobie prymas pozwolić, ale Polacy, jak można przypuszczać, właściwie ocenili, do czego konkretnie te słowa się odnoszą. O tym, gdzie lokowały się sympatie prymasa i jak oceniał rozwój sytuacji w Czechosłowacji, jasno mówi jego notatka z 22 lipca 1968 r., w której szerzej odniósł się również do sytuacji we wszystkich europejskich

⁴⁹ AAW, SPP 04/23, KG EP 1968, k. 72, Protokół KG EP z 14 XII 1968, Kraków.

⁵⁰ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006, s. 265-273.

⁵¹ „Ludowe” Wojsko Polskie prowadziło swoje działania w ramach Operacji „Dunaj”. Jej uzupełnieniem, szczególnie w kontekście badania opinii i komentarzy polskiego społeczeństwa na działania w Czechosłowacji była Operacja „Podhale”. Zob. szerzej *Operacja „Podhale”*. *Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968-1970*, wstęp, wybór, oprac. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, Warszawa 2008.

⁵² AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 21 VIII 1968.

⁵³ Ibidem, zapis z 23 VIII 1968. Generalnie polskie duchowieństwo krytycznie oceniało działania władz w kwestii interwencji w Czechosłowacji, ale podobnie jak kard. Wyszyński kapłani nie wypowiadali się na ten temat publicznie. Zob. szerzej P. Raina, *Kościół–Państwo w świetle akt Wydziału ds. Wyznań 1967-1968*, Warszawa 1994, s. 310-366.

⁵⁴ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła...*, s. 279.

⁵⁵ Cyt. za M.P. Romaniuk, *Życie, twórczość...*, s. 415-416.

państwach podporządkowanych Związkowi Sowieckiemu: „Partia święci dziś 24 rocznicę Odzyskania Niepodległości. A Naród? Zdaje się, że w jego świadomości jest to 24 rocznica marksistowskiej hegemonii kolonialnej, na użytek odrodzonego imperializmu rosyjskiego. Widzimy bolesne zmagania się Państwa Czechosłowackiego z tym imperializmem. Budzi się świadomość wyzysku ekonomicznego w każdym z Narodów «satelickich» – jakiego świat jeszcze nie widział – przez ZSRR. Ten wyzysk nie pozwala wydobyć się nam z prymitywizmu ekonomicznego, pomimo pozorów wzrostu techniki nowoczesnej produkcji. Stają w Polsce «milczące» giganty, które ciągle podejmują «rozruch», by później wegetować w martwocie bezwładu. Wiele wspaniałych talentów rodzimych ginie w tej męce»⁵⁶. W tym samym czasie, jak zaznaczał w dalszej części swojej notatki z tego dnia prymas, przed katolikami stawały zupełnie inne wyzwania: „W ciągu dnia modlimy się o miłość do Ojczyzny całej, nie partyjną, ale integralną, prawdziwie chrześcijańską. Wieczorem, w czasie brewiarza, prosimy Ojca Miłości o miłość rzetelną – do tych Braci Czerwonych, którzy jeszcze nie wyzwolili się z szaleństwa nienawiści»⁵⁷.

Ważnym aspektem aktywności Kościoła w sferze społeczno-politycznej w 1968 r. było uczczenie 50. rocznicy odzyskania niepodległości. Biskupi na czele z prymasem już od stycznia przygotowywali się do tego wydarzenia. Kardynał Wyszyński w czasie obrad plenarnych Episkopatu podkreślał: „w roku bieżącym przypada 50 rocznica odrodzenia Państwa Polskiego, co powinno nas pobudzić do wielkiej wdzięczności wobec Boga. Wypowiemy ją w modlitwie, której program będzie ustalony na przyszłej Konferencji Plenarnej»⁵⁸. Podczas kolejnych spotkań Episkopatu ustalono, że przygotowany zostanie specjalny list pasterski na tę okoliczność (w opracowaniu bp. Kazimierza Kowalskiego)⁵⁹. Warto w tym miejscu dodać, że prymas konsultował się w tych kwestiach ze środowiskami kombatanatów, m.in. przyjął 9 lutego 1968 r. gen. Romana Abrahama, gen. Mieczysława Borutę-Spiechowicza i płk. Kazimierza Plutę-Czachowskiego (choć nie wszystkie ich pomysły przypadły mu do gustu)⁶⁰. Dyskusje nad kształtem listu Episkopatu Polski na 50-lecie Odrodzenia Polski podjęto podczas obrad Komisji Głównej z 2 maja i posiedzenia plenarnego Episkopatu w dnach 2-4 maja⁶¹. Prymas w tym czasie wypowiedział się publicznie na temat patriotyzmu (wprost nawiązując do rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja). Podczas homilii na Jasnej Górze z 3 maja 1968 r. podkreślał: „Trzeba rozbudzać w naszym Narodzie chrześcijańskie pojmowanie miłości Ojczyzny, aby nie ożyły w nas straszliwe widma, które już nie raz straszły w naszych dziejach. [...] Miłość Ojczyzny wymaga, abyśmy jej służyli, nie biorąc Narodu za głowę, ale – na kolanach! To jest prawdziwa służba i prawdziwa miłość Ojczyzny! [...] Z takiej miłości Ojczyzny płynie nakaz pielęgnowania zasad moralności chrześcijańskiej w życiu osobistym i publicznym»⁶². Analogiczne słowa wybrzmiały 15 września podczas modlitwy dziękczynnej na Jasnej Górze. Najważniejszym tematem homilii wygłoszo-

⁵⁶ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 22 VII 1968.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ AAW, SPP 04/235, k. 21, Protokół KPE z 24-25 I 1968, Warszawa.

⁵⁹ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 20 i 22 III 1968.

⁶⁰ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 9 II 1968. Szerzej na temat tego wydarzenia w kontekście relacji prymasa ze środowiskiem kombatanatów zob. M. Lewandowski, *Interrex. Niepodległościowe środowisko kombatanckie wobec Prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1956-1981*, Warszawa 2020, s. 368-378.

⁶¹ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna 1968, k. 23, Protokół KG EP z 2 V 1968, Jasna Góra.

⁶² S. Wyszyński, *Królowa niebios – królową Polski*, 3 V 1968, Jasna Góra, w: *Dziela zebrane...*, s. 289.

nej wówczas przez kard. Wyszyńskiego była wolność. Prymas podkreślał także, że z jej umiłowania wynikało zaangażowanie w walkę o niepodległość na wszystkich kontynentach, „są tak znane na świecie, iż nadają nam miano Narodu najbardziej miłującego wolność”⁶³. Lider polskiego Kościoła spotkał się też w tym dniu ze środowiskiem kombatanów na czele z gen. Borutą-Spiechowiczem, a podczas obrad plenarnych Episkopatu ustalono, że w Sali Rycerskiej klasztoru jasnogórskiego zostanie zawieszona tablica pamiątkowa „ku uczczeniu poległych w walkach o wolność Narodu”⁶⁴.

Biskupi ustalili także, zgodnie z propozycją kard. Wyszyńskiego, że 10 listopada ogłoszą list Episkopatu na 50-lecie odzyskania niepodległości, połączone z uroczystościami we wszystkich diecezjach⁶⁵. Prymas zwracał też uwagę podczas październikowej sesji plenarnej Episkopatu Polski, że nabożeństwa powinny mieć charakter religijny oraz iż należy „unikać akcentów polemicznych”⁶⁶. We wspomnianym dokumencie (datowanym na 15 września – zgodnie z datą utworzenia, a nie ogłoszenia listu) podkreślono zbrodniczość zaborców, wagę odzyskania przez Polskę niepodległości oraz rolę Kościoła, „brał bowiem wraz z całym Narodem czynny udział w dążeniu do obrony i odzyskania wolności, które wypełniało bolesny okres niewoli. Dążenie to miało mocne podstawy w naturalnym prawie Narodu do istnienia i posiadania własnego, suwerennego państwa”. W dalszej części listu wskazywano na wolność jako kluczowy dar Boży dla każdego człowieka oraz, co można już traktować jako bezpośrednie odniesienie do ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej, definiowano, czym ona jest dla narodu: „Dla narodu wolność znaczy tyle, co możliwość stanowienia o sobie wedle własnej racji wspólnego dobra. Taka wolność jest niezbędnym warunkiem rozwoju narodu, zarówno pod względem duchowym jak i materialnym”⁶⁷.

Prymas liczył, co wyraził podczas sesji Komisji Głównej z 22 października, że „Naród w imię haseł kulturalnych i praw człowieka zdobędzie się na wysiłek i odwagę, by wyjść z postawy bierności i obaw do elementarnych praw obywatelskich”⁶⁸. Z tej przyczyny narodził się dokument, uzupełniający stanowisko Episkopatu na 50-lecie odzyskania niepodległości, czyli *List Episkopatu Polski o chrześcijańskim humanizmie*, ogłoszony 23 października 1968 r. Podkreślono w nim, że „Humanizm chrześcijański głosi obowiązek poszanowania każdego człowieka, nawet błędzącego. Każdy bowiem człowiek ma obowiązek szukać prawdy i iść za głosem swego sumienia, urobionego uczciwie według stałych zasad moralnych”⁶⁹.

⁶³ Cyt. za M. Lewandowski, *Interrex...*, s. 373-374. Podobne słowa padły również 26 września w czasie wystąpienia kard. Wyszyńskiego z okazji 150-lecia powstania metropolii warszawskiej. Zob. S. Wyszyński, *Wspólne drogi udźczonego narodu i Kościoła*, 26 IX 1968, Warszawa, w: idem, *Nauczanie społeczne...*, s. 377.

⁶⁴ AAW, SPP 04/239, k. 28-29, Protokół KPE 15-17 IX 1968, Jasna Góra-Opole. Jak tłumaczył prymas w słowach skierowanych do zgromadzonych żołnierzy: „Z Krzyża Chrystusowego płynie moc, którą zamieniacie na Krzyże Zasługi, zdobywając Wasze piersi. Episkopat Polski chce uczcić Wasze zasługi i dlatego umieści na Sali Rycerskiej tablicę pamiątkową dla poległych w walkach o wolność wódzów i żołnierzy polskich”. AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 15 IX 1968.

⁶⁵ AAW, SPP 04/239, k. 35, Protokół KPE 15-17 IX 1968, Jasna Góra-Opole.

⁶⁶ AAW, SPP 04/240, k. 39, Protokół KPE 21-22 X 1968, Warszawa.

⁶⁷ *List Episkopatu Polski na 50-lecie odzyskania niepodległości*, 15 IX 1968, Warszawa, w: *Listy Pastorskie...*, s. 631-635.

⁶⁸ AAW, SPP 04/23, KG EP 1968, k. 64, Protokół KG EP z 21 X 1968, Warszawa.

⁶⁹ *List Episkopatu Polski o chrześcijańskim humanizmie*, 23 X 1968, Warszawa, w: *Listy Pastorskie...*, s. 653-654.

Prymas wobec kluczowych problemów relacji państwo–Kościół w 1968 r.

Kardynał Wyszyński stale czuwał, by władze PRL nie mogły skutecznie rozwinąć działań zmierzających do marginalizacji Kościoła. Szczególnie istotnym wsparciem w tym zakresie był bp Bronisław Dąbrowski, który wobec choroby sekretarza Episkopatu bp. Zygmunta Choromańskiego przejmował znaczną część obowiązków tego hierarchy w zakresie relacji państwo–Kościół. Prymas dbał także (zgodnie ze swoim strategicznym stanowiskiem) o jednolitość w działaniu wszystkich polskich biskupów. Znalazło to swój dobitny wyraz już w czasie obrad Komisji Głównej Episkopatu ze stycznia 1968 r., gdzie przestrzegał przed próbami ingerencji w kształcenie kleryków oraz wskazywał, jak postępować wobec Urzędu ds. Wyznań: „W sprawie inspekcji państwowej w WSD ustalono, że bp Dąbrowski będzie nadal prowadził rozmowy i w ważniejszych kwestiach będzie się odwoływał do Konferencji Plenarnej Episkopatu. Niektórzy biskupi b[ardzo] słusznie postępują, kierując do Premiera skargi na działalność władz wyznaniowych z terenu. Koniecznym jest, by księża biskupi protestowali na piśmie przeciwko wzywaniu ich do U[rzędu] [do] S[praw] W[yznań] w Warszawie w sprawie drobiazgów i żeby na zaproszenie nie odpowiadali”⁷⁰.

Analogiczne strategiczne wytyczne kard. Wyszyński przedstawiał podczas kolejnych obrad plenarnych, jak i Komisji Głównej Episkopatu Polski. Przykładowo podczas obrad plenarnych z 21-22 marca dyskutowano o Memoriale do rządu dot. spraw kościelnych⁷¹. Całościowo sytuację kard. Wyszyński zdefiniował podczas pierwszego dnia sesji plenarnej Episkopatu z 28-29 czerwca, gdy wskazywał biskupom: „Mimo, że władze zewnętrznie tuszują fakt zwalczania Kościoła, to wewnętrznie wydają coraz to nowe instrukcje, by nadal prowadzić ateizację i nękać [...] Akcja nękania duchowieństwa na różne sposoby – w różnych województwach jest rozmaicie prowadzona. [...] Wzmaga się akcja nasyłania delegacji, które usiłują naświetlić negatywnie sytuację w diecezji. Wszystko to wskazuje na pewien niepokój Skąd to pochodzi – może od realizatorów protokołu pułk. Morawskiego [chodzi o dyrektora antykościelnego Dept. IV MSW⁷². Ks[iądz] Prymas ilustruje swe wypowiedzi akcją «pomnikową» we Wrocławiu i zagarnięciem Wierzbicy przez ks. Kosa”⁷³. Sprawy problematyczne z zakresu relacji z komunistycznym państwem znajdowały również swój wydzźwięk w listach Episkopatu kierowanych do władz oraz w komunikatach, w których zdecydowanie protestowano przeciwko ingerencjom w życie wewnętrzne Kościoła i próbom jego marginalizacji w sferze społecznej. Pomysłodawcą zdecydowanej większości tych dokumentów był kard. Wyszyński, który inicjował również dyskusję nad nimi w czasie obrad Episkopatu oraz często dokonywał ich ostatecznej redakcji⁷⁴. Jednym z kluczowych tego typu dokumentów w 1968 r. był Memoriał Episkopatu Polski w sprawie poszanowania

⁷⁰ AAW, SPP 04/23, Komisja Główna 1968, k. 6-7, Protokół z 23 I 1968, Warszawa. Prymas rolę UdsW oceniał szczególnie negatywnie, w notatce z 2 lutego 1968 r. wskazywał: „To jest naprawdę «piekielna» instytucja, chociaż diabli są o wiele mądrzejsi od urzędników wyznaniowych”. AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 2 II 1968.

⁷¹ AAW, SPP 04/236, k. 45, Protokół KPE z 21-22 III 1968, Warszawa.

⁷² Na temat płk. Stanisława Morawskiego zob. szerzej, F. Musiał, *Departament IV MSW w latach 1962-1989. Przyczynek do monografii*, w: *Instrukcje, wytyczne, pisma Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1962-1989. Wybór dokumentów*, red. i oprac. A. Dziurok, F. Musiał, Kraków–Katowice 2017, s. 49-72.

⁷³ AAW, SPP 04/238, k. 42, Protokół KPE z 28-29 VI 1968, Warszawa.

⁷⁴ R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019, s. 24 i n.

praw Kościoła i przywrócenia praworządności w kraju z 28 czerwca skierowany do premiera J. Cyrankiewicza. Dokument przygotował bp Ignacy Tokarczuk, zaś poprawki wprowadzono w czasie majowych i czerwcowych obrad Komisji Głównej oraz posiedzeń plenarnych Episkopatu⁷⁵. Biskupi zwracali w nim uwagę na głęboką i powszechną dyskryminację ludzi wierzących i Kościoła w życiu publicznym. Wskazywali na szkodliwą działalność Urzędu ds. Wyznań i domagali się poszanowania praw religijnych społeczeństwa⁷⁶. Antoni Dudek i Ryszard Gryz słusznie uznali, że wspomniany dokument (przygotowany z inicjatywy prymasa) był efektem przekonania o procesie słabnięcia represyjnego kursu władz PRL, który to proces biskupi starali się pogłębić⁷⁷.

Kolejnym zagadnieniem, które zostanie omówione, jest podejście kard. Wyszyńskiego do najważniejszych działań komunistów w zakresie polityki antykościelnej. Do najpoważniejszych problemów w zakresie relacji państwo–Kościół w dekadzie lat sześćdziesiątych należała sytuacja związana z utworzeniem przez władze i działalnością tzw. niezależnej parafii w Wierzbicy. Prymas osobiście interesował się tą sprawą, uważając, że może ona stanowić element nowej strategii zwalczania Kościoła⁷⁸. W 1968 r. kryzys wywołany przez komunistów doprowadził do konfliktu religijnego wewnątrz miejscowej ludności, który dzięki wytrwałemu działaniu bp. Piotra Gołębiowskiego wspieranego przez wiernych i kard. Wyszyńskiego został rozwiązany. Stało się to podczas Wielkiego Tygodnia i świąt Wielkiej Nocy w kwietniu 1968 r. Nie obyło się w tej kwestii rzecz jasna bez trudności ze strony władz, co dość szczegółowo lider polskiego Kościoła relacjonował na kartach swojego dziennika. Przykładem może być opis wizyty delegacji wiernych z Wierzbicy u prymasa z 12 kwietnia 1968 r.: „Właśnie na Miodowej czeka delegacja z Wierzbicy, przysłana z listem przez Bpa Gołębiowskiego. Gdy już nastąpiło pełne pogodzenie parafii i Biskup wszedł do kościoła, gdzie odprawił nabożeństwo i zapanowała radość w zjednoczonej parafii – do akcji przystąpił USW i MO. Starano się przeszkodzić w nabożeństwie, uaktywniono p. Kosa i dwóch innych odstępców z tzw. Kościoła Narodowego. Sprowadzono bojówkę ORMO z fabryki i zaczęła się droga Krzyżowa Biskupa i Ludu Bożego. Biskup, niosący Najśw[iętszy] Sakrament, był obrzucony przezwiskami przez «dzieci» zmobilizowane przez szkołę. Wiele osób, w tym dwóch księży, było ranionych kamieniami. Cały teren cmentarza zamknięto i odrutowano łańcuchami i drutem kolczastym. – Bp Gołębiowski zorganizował nabożeństwo w ogrodzie plebańskim i tu odprawił procesję eucharystyczną. Odczytano moją depeszę, raz jeszcze, oraz dekret o wyłączeniu z Kościoła rebeliantów”⁷⁹.

Co charakterystyczne, w tym samym dniu prymas podjął zdecydowane i bezwzględne działania. Polecił wysłać bp. Bronisławowi Dąbrowskiemu protest skierowany do premiera J. Cyrankiewicza (przeciwko działalności „kieleckich kacyków”), zaś na Jasnej Górze

⁷⁵ P. Raina, *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia*, t. 3, Wrocław 2016, s. 160.

⁷⁶ *List biskupów polskich do rządu, skierowany do premiera J. Cyrankiewicza, w sprawie poszanowania praw Kościoła i przywrócenia praworządności w kraju*, 28 VI 1968, w: P. Raina, *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 2: 1960-1974, Poznań 1995, s. 511-521.

⁷⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 269.

⁷⁸ Na temat tej sprawy zob. szerzej S. Kowalik, *Konflikt wyznaniowy w Wierzbicy. Niezależna parafia w polityce władz PRL (1962-1977)*, Lublin 2012.

⁷⁹ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 12 IV 1968.

rozpoczęto modlitwy w intencji wiernych w Wierzbicy⁸⁰. Biskup Gołębiowski kilka dni później, podczas spotkania z kard. Wyszyńskim, przekonał go, by udał się osobiście do Wierzbicy⁸¹. Epilogiem tej historii był przyjazd prymasa do wspomnianej parafii, który miał miejsce 18 czerwca 1968 r. Prymas odnotował na kartach swojego dziennika bardzo liczny udział miejscowej ludności (5 tys. osób) oraz wielką radość wiernych („Panuje entuzjazm nie do przeczywienia”). W związku z tym nie chciał podgrzewać społecznych emocji, stwierdzając: „Postanowiłem unikać za wszelką cenę akcentów drażliwych Mówiłem n. t. – Bóg jest Miłością, z której płynie jedność i pokój. Mówiłem o Matce pięknej miłości. – Lud słucha bardzo uważnie. – Podobno przyjechało około 50 ubowców; ludzie ich rozpoznają z akcji, które tu miały miejsce. Ale nie interwenują. Natomiast księży, których jest około 90, rozstawieni grupkami «dają pozór» na wszystko”⁸². Rzeczywiście, analizując treść homilii kard. Wyszyńskiego, nie można tam dostrzec akcentów politycznych. Prymas podkreślił, że zwycięstwo odniosła miłość Boża, dzięki której wierni mogli odzyskać swoją świątynię. Wskazywał także, iż ma nadzieję, że wśród zgromadzonych umocni się „pokój Boży i jedność jako owoc miłości”⁸³.

Równie istotną i problematyczną kwestią w zakresie relacji państwo–Kościół była budowa pomnika papieża Jana XXIII we Wrocławiu, ciągnąca się od 1966 r. Władze PRL przyjęły sprytną propagandową strategię zakładającą prezentowanie tego Ojca Świętego jako „dobrego papieża”, przeciwstawiając go „reakcyjnym i wstecznym” polskim biskupom na czele z kard. Wyszyńskim⁸⁴. Konflikt w tej sprawie wszedł w decydującą fazę w 1968 r., gdyż na czerwiec zaplanowano odsłonięcie postumentu. Podczas obrad Komisji Głównej z 2 maja i następującej po nich sesji plenarnej Episkopatu trwającej w dniach 2-4 maja z inicjatywy kard. Wyszyńskiego i abp. Bolesława Kominka ustalono przygotowanie dwóch dokumentów Episkopatu Polski w tej sprawie: krótszego komunikatu do wiernych oraz dłuższej wersji skierowanej do duchowieństwa. List do wiernych odczytano 19 maja we wszystkich kościołach, zaś komunikat do kapłanów miano rozesać przy pomocy kurii biskupich⁸⁵. W tym pierwszym dokumencie biskupi wskazywali: „Niektóre koła polityczne, chcąc doprowadzić do rozdziewięku w społeczeństwie katolickim, postanowiły wykorzystać do tego celu tak drogą nam wszystkim pamięć dobrego papieża – zmarłego Jana XXIII – i wybudować mu pomnik we Wrocławiu. Gdyby nie zdrożna intencja, można by przyjąć ten zamiar z uznaniem. Ale celem akcji jest nie tyle uczczenie zmarłego papieża, ile raczej realizowanie niezdrowych ambicji i chęci wprowadzenia zamętu przez przeciwstawienie wiernych i duchowieństwa – biskupom,

⁸⁰ S. Kowalik, *Konflikt wyznaniowy...*, s. 258-259, 269. Podczas obrad Episkopatu w dniach 2-4 maja 1968 r. sytuację w Wierzbicy uznano za opanowaną, AAW, SPP 04/237, k. 23, Protokół KPE z 2-4 V 1968, Jasna Góra.

⁸¹ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 16 IV 1968. Kard. Wyszyński wysoko oceniał postawę bp. Gołębiowskiego wobec wydarzeń w Wierzbicy. Zob. szerzej A. Warso, *Prymas Stefan Wyszyński i biskup Piotr Gołębiowski – wzajemne relacje i wspólna troska o Kościół*, w: *Człowiek – naród – Kościół. Prymas Tysiąclecia odczytany dziś. IV Tydzień Społeczny*, red. A. Jędrzejewski, Radom 2012, s. 195.

⁸² AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 18 VI 1968.

⁸³ S. Wyszyński, *Zwycięstwo miłości – przez Maryję*, 18 VI 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 468-475.

⁸⁴ Zob. szerzej D. Misiejuk, *Arcybiskup Bolesław Kominek wobec inicjatywy budowy pomnika papieża Jana XXIII we Wrocławiu*, w: *Kardynał Bolesław Kominek: biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Warszawa–Wrocław 2020, s. 332.

⁸⁵ AAW, SPP 04/23, KG EP 1968, k. 23, Protokół KG EP z 2 V 1968, Jasna Góra; AAW, SPP 04/237, k. 25, Protokół KPE z 2-4 V 1968, Jasna Góra.

którzy znają cele tej inicjatywy”⁸⁶. W drugim ze wspomnianych dokumentów, biskupi m.in. zakazywali duchowieństwu udziału w uroczystościach odsłonięcia pomnika. Część kapłanów związany ze środowiskami „Caritas” i PAX, mimo ostrzeżenia ze strony hierarchów, uczestniczyła w tym wydarzeniu, które odbyło się 5 czerwca⁸⁷. W czasie obrad plenarnych z 28-29 czerwca biskupi postanowili wyciągnąć konsekwencje kanoniczne wobec księży, którzy wzięli udział w odsłonięciu pomnika, a jak odnotowano w protokole: „Ks[ia]dz Prymas popiera powyższą propozycję, zwłaszcza w stosunku do tych, którzy czynnie występowali przeciwko swym biskupom, jak np. ks. Owczarek⁸⁸ z Warszawy”⁸⁹.

Prymas był zmuszony odnosić się także do limitowania budownictwa sakralnego. Władze PRL przez cały okres rządów W. Gomułki (z wyjątkiem krótkiego okresu przejściowego 1956-1957) ograniczały do minimum wydawanie pozwoleń na budowę nowych świątyń. Kardynał Wyszyński regularnie podejmował w tej sprawie interwencje. Najskuteczniejszą metodą, a na pewno najbardziej dla władz problematyczną, było podnoszenie tej sprawy z ambony lub w komunikatach kierowanych do wiernych. Przykładem takiej aktywności kard. Wyszyńskiego był *Komunikat do wiernych w sprawie budownictwa sakralnego w archidiecezji warszawskiej* z 30 kwietnia 1968 r. Prymas odwoływał się w nim do zapisów Konstytucji PRL, która zapewniała swobodę praktyk religijnych. Wzywał także do wspólnej troski całego społeczeństwa o budowę kościołów, gdyż bez świątyń nie jest możliwe wypełnianie kultu religijnego. Podkreślał, że wydawanie niewielkiej ilości pozwoleń przez władze jest dalekie od potrzeb wiernych, zaś składane w tej sprawie pisma komunikiści pozostawiają bez odpowiedzi, „lekceważąc całkowicie potrzeby religijne ludzi wierzących”⁹⁰.

Kardynał Wyszyński stale troszczył się także o los kleryków powoływanych do wojska. Traktował to jako uciążliwą represję ze strony komunistów, mającą na celu zniechęcenie młodych ludzi do powołania kapłańskiego. Z jego inicjatywy Sekretariat Episkopatu wysłał 2 lipca 1968 r. list do ministra obrony narodowej, w którym wyliczono represje wobec alumnów. Nie przyniósł on jednakże efektu, a jedynie agresywną w tonie odpowiedź przygotowaną przez Urząd ds. Wyznań, którą prymas uznał za uwłaczającą i nieprzyjemną w formie⁹¹. Nie zniechęciło to prymasa, który wzywał biskupów do solidarnej troski o kleryków służących w wojsku⁹² oraz podejmował w kolejnych latach regularne interwencje u władz w tej sprawie⁹³.

Zamknięciem pewnej epoki w zakresie stosunków państwo–Kościół była śmierć bp. Zygmunta Choromańskiego 26 grudnia 1968 r. Odchodził niezwykle zasłużony kapłan, którego można traktować jako prawą rękę prymasa w zakresie relacji z władzami PRL. Rola i znaczenie tego hierarchy w tym zakresie kard. Wyszyński nie tylko dostrzegał, ale również bardzo wysoko oceniał. W homilii wygłoszonej podczas nabożeństwa żałobnego

⁸⁶ *Komunikat biskupów polskich do duchowieństwa w sprawie budowy pomnika Jana XXIII we Wrocławiu*, 4 1968 r., w: *Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000*, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006, s. 74.

⁸⁷ D. Misiejuk, *Arcybiskup Bolesław Kominek...*, s. 342-343.

⁸⁸ Chodzi o księdza Stanisława Owczarka, jednego z liderów środowiska tzw. księży patriotów. Na jego temat zob. J. Żurek, *Kim byli „księża patrioci”?*, „Biuletyn IPN”, 2003, nr 1, s. 65.

⁸⁹ AAW, SPP 04/238, k. 44, Protokół KPE z 28-29 VI 1968, Warszawa.

⁹⁰ S. Wyszyński, *Komunikat do wiernych w sprawie budownictwa sakralnego w archidiecezji warszawskiej*, 30 IV 1968, Warszawa, w: *Dziela zebrane...*, s. 269-271.

⁹¹ AAW, SPP 04/23, KG EP 1968, k. 64, Protokół KG EP z 21 X 1968, Warszawa.

⁹² AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 21 X 1968.

⁹³ R. Łatka, *Episkopat Polski...*, s. 115 i n.

29 grudnia w archikatedrze warszawskiej lider polskiego Kościoła podkreślał, że bp Choro-
mański: „był osobowością nieprzeciętną. Wybitnie inteligentny, uważny, czujny, wszystko
w lot chwytający, urodzony polemista, weredyk; zewnętrznie – zda się człowiek beztronski
i typowy warszawski oligarcha; jednak wewnętrznie – prawdziwy kapłan, o głębokiej – choć
ukrytej – wierze i pobożności. [...] Wierny obowiązkom kapłańskim i biskupim – walczył
wytrwale o zachowanie praw i pozycji Kościoła. Był zawsze w ataku. Bronił najdrobniejszej
nawet sprawy. Nie rezygnował łatwo z niczego”⁹⁴.

Podsumowanie

Rok 1968 r. obfitował w szereg ważnych wydarzeń w rzeczywistości społeczno-politycznej
PRL. Kardynał Wyszyński starał się wpływać na sytuację. Z tego względu kierował do wier-
nych specjalnie przygotowane nauczanie, w którym akcentował konieczność walki z plagami
społecznymi na czele z alkoholizmem. Wiele uwagi poświęcił także roli młodzieży, zarówno
w okresie przed Marcem '68, jak i podczas protestów. W kwestiach o charakterze politycznym
prymas przyjął rozważną strategię działania. Nie zaangażował autorytetu Kościoła w walkę
o władzę toczoną wśród elit partyjnych, ale upominał rządzących, by nie stosowali represji
wobec społeczeństwa. Pozostał także nieustępliwy w zakresie troski o prawa Kościoła.
Było to szczególnie widoczne podczas wydarzeń w Wierzbicy czy odsłonięcia pomnika
Jana XXIII we Wrocławiu. Prymas był także inicjatorem listu Episkopatu do władz PRL
z czerwca 1968 r., w którym jasno upominano się o prawa wierzących.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie: S. Wyszyński, Pro memoria 1968.
Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Sekretariat Prymasa Polski: 04/23, 04/236, 04/237, 04/238,
04/239, 04/240.

Źródła drukowane

Komunikaty Konferencji Episkopatu Polski 1945-2000, wstęp i oprac. J. Żaryn, Poznań 2006.
Listy Pastorskie Episkopatu Polski 1945-2000, t. 1, Marki 2003.
Operacja „Podhale”. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968-1970, wstęp,
wybór, oprac. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, Warszawa 2008.
Raina P., *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 2: 1960-1974, Poznań 1995.
Raina P., *Kościół–Państwo w świetle akt Wydziału ds. Wyznań 1967-1968*, Warszawa 1994.
Wyszyński S., *Dziela zebrane tom 21: styczeń-czerwiec 1968*, red. I. Czarcińska, B. Mackiewicz,
A. Rastawicka, Warszawa 2021.
Wyszyński S., *Nauczanie społeczne 1946-1981*, Warszawa 1990.

Opracowania

Czackowska E., *Marzec '68 w dokumentach Konferencji Episkopatu Polski*, w: *Stefan Wyszyński
wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czackowska, Warszawa 2018, s. 143-155.
Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006.

⁹⁴ AAG, S. Wyszyński, Pro memoria 1968, zapis z 29 XII 1968. Por. M.G. Smoliński, *Biskup negocjator. Zygmunt
Choromański (1892-1968). Biografia niepolityczna?*, Warszawa 2014, s. 87-88.

- Eisler J., *Hierarchowie Kościoła katolickiego wobec kryzysów politycznych 1956, 1968, 1970*, w: *Społeczeństwo, państwo, Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 36-41.
- Eisler J., „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.
- Czackowska E., *Marzec '68 w dokumentach Konferencji Episkopatu Polski*, w: *Stefan Wyszyński wobec oporu społecznego i opozycji 1945-1981*, red. E. Czackowska, Warszawa 2018, s. 143-155.
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
- Kowalik S., *Konflikt wyznaniowy w Wierzbicy. Niezależna parafia w polityce władz PRL (1962-1977)*, Lublin 2012.
- Lewandowski M., *Interrex. Niepodległościowe środowisko kombatanckie wobec Prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1956-1981*, Warszawa 2020.
- Łatka R., *Działalność i nauczanie społeczne prymasa Stefana Wyszyńskiego (1948-1981)*, „Myśl Polityczna”, 2020, nr 4, s. 33-56.
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970-1989*, Warszawa 2019.
- Łatka R., *Prymas Wyszyński wobec rzeczywistości politycznej doby Władysława Gomułki*, w: *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim, t. 2: 1956-1972*, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018, s. 47-65.
- Łatka R., *The idea of the common good and the reason of state in the teaching of primate Wyszyński*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 2018, nr 2, s. 65-82.
- Łatka R., Mackiewicz B., Zamiatąła D., *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2020.
- Mazewski L., *Prymas Stefan Kardynał Wyszyński wobec Polski po 1944/1945 r. Elementy analizy ustrojoznawczej i geopolitycznej*, Warszawa 2020.
- Misiejuk D., *Arcybiskup Bolesław Kominek wobec inicjatywy budowy pomnika papieża Jana XXIII we Wrocławiu*, w: *Kardynał Bolesław Kominek: biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Warszawa–Wrocław 2020, s. 331-345.
- Musiał F., *Departament IV MSW w latach 1962-1989. Przyczynek do monografii*, w: *Instrukcje, wytyczne, pisma Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1962-1989. Wybór dokumentów*, red. i oprac. A. Dziurok, F. Musiał, Kraków–Katowice 2017, s. 33-168.
- Nitecki P., Raina P., *Kościół i Marzec '68'*, „Chrześcijanin w Świecie”, 1988, nr 7, s. 95-103.
- Noszczak B., *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956-1966/1967)*, Warszawa 2020.
- Raina P., *Stefan Kardynał Wyszyński. Prymas Tysiąclecia*, t. 3, Wrocław 2016.
- Romaniuk M.P., *Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia*, t. 3: 1965-1972, Warszawa 2001.
- Smoliński M.G., *Biskup negocjator. Zygmunt Choromański (1892-1968). Biografia niepolityczna?*, Warszawa 2014.
- Warso A., *Prymas Stefan Wyszyński i biskup Piotr Gołębiowski – wzajemne relacje i wspólna troska o Kościół*, w: *Człowiek – naród – Kościół. Prymas Tysiąclecia odczytany dziś. IV Tydzień Społeczny*, red. A. Jędrzejewski, Radom 2012, s. 181-186.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2003.
- Żurek J., *Kim byli „księża patrioci”?*, „Biuletyn IPN”, 2003, nr 1, s. 65-72.